

Steven Lee Myers

DE NIEUWE TSAAR

De weergaloze opkomst en heerschappij
van Vladimir Poetin

Vertaald door Roland Fagel

2017 Prometheus Amsterdam

Voor Margaret, Emma en Madeline
En in herinnering aan mijn moeder, Nita Louise Myers

Eerste druk 2015

Elfde druk 2017

Oorspronkelijke titel *The New Tsar*

© 2015 Steven Lee Myers

© 2015 Nederlandse vertaling Uitgeverij Prometheus en Roland Fagel

Omslagontwerp Bart van den Tooren

Foto omslag Platon/Getty Images

Foto auteur Michael Lionstar

Zetwerk Mat-Zet bv, Soest

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 351 4513 9

O, hij begreep heel goed dat er voor de zachtmoedige ziel van een eenvoudige Rus, versleten door verdriet en ellende, maar bovenal door ononderbroken onrecht en zonde, zijn eigen of die van de wereld, geen dwingender noodzaak bestond dan het vinden van een heiligdom of een heilige, en zich daarvoor in verering ter aarde te werpen

Dostojevski, *De gebroeders Karamazov*

Inhoud

DEEL I

	Kaart	10
1	Homo Sovieticus	13
2	Een warm hart, een koel hoofd en schone handen	31
3	Een doodgewone spion in een kwijnend wereldrijk	46
4	De democratie staat een hongerige winter te wachten	63

DEEL II

5	De spionnen die terugkeerden uit het poolgebied	85
6	Mismanagement van de democratie	106
7	Een onverwacht pad naar de macht	123
8	Twee keer in dezelfde rivier zwemmen	140
9	Kompromat	159
10	In het pleehokje	179

DEEL III

11	Portugal worden	203
12	Poetins ziel	233
13	De goden sliepen op hun hoofd	255
14	Annus Horribilis	277
15	De oranjebesmetting	300
16	Kremlin Inc.	321
17	Gif	348
18	Het probleem 2008	370

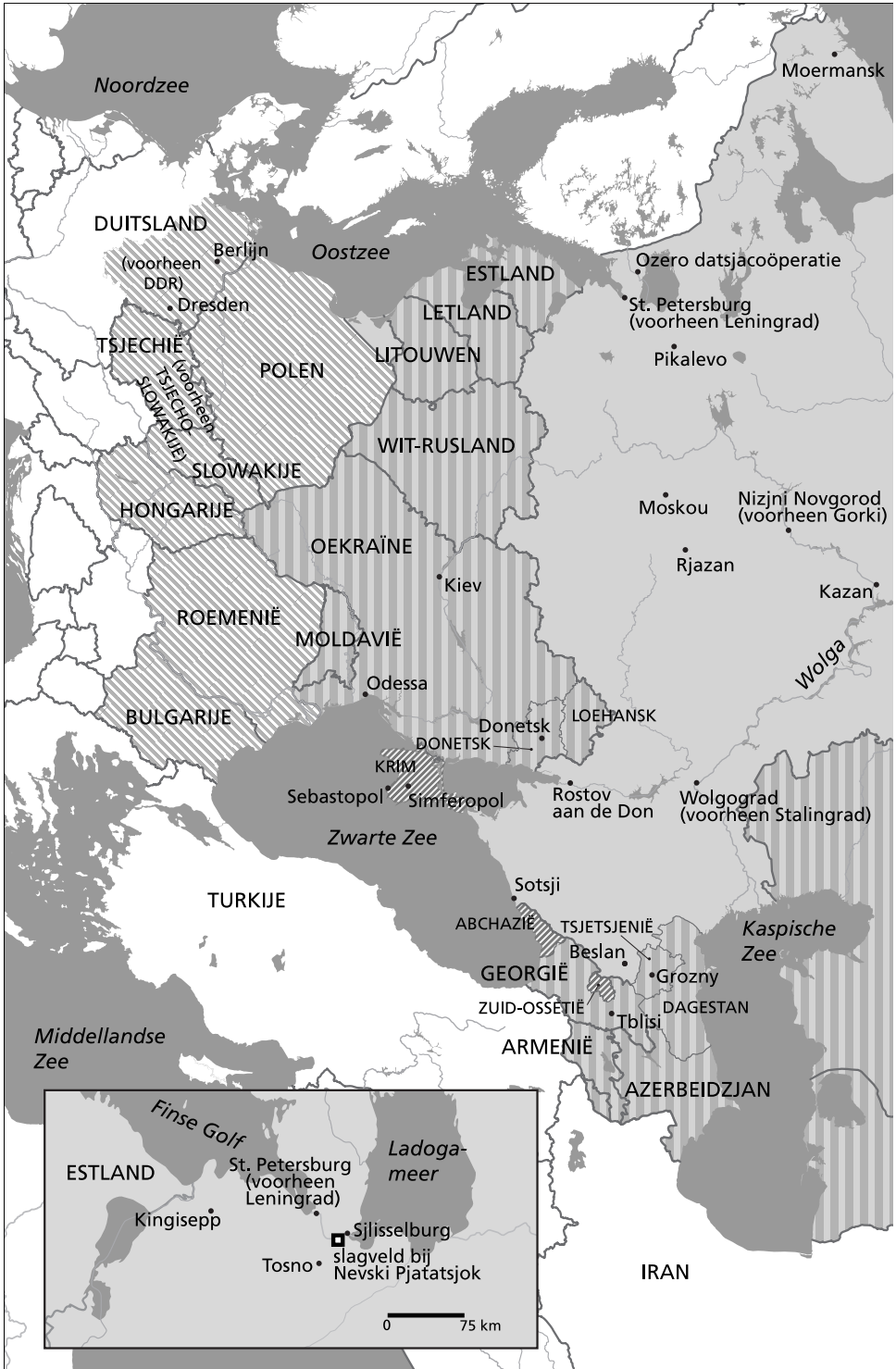
DEEL IV

19	Het regentschap	395
20	Man van de daad	412
21	De terugkeer	434

DEEL V

22	De restauratie	459
23	Alleen op de Olympus	478
24	Poetingrad	496
25	Ons Rusland	521
	Verantwoording	549
	Noten	553
	Bibliografie	593
	Illustratieverantwoording	600
	Namenregister	601

DEEL I

Homo Sovieticus

Vladimir Spiridonovitsj Poetin sloop voorwaarts over het met kraters bezaaide slagveld langs de Neva, op een kleine vijftig kilometer van Leningrad. Hij voerde een bevel uit dat grensde aan zelfmoord. Zijn opdracht was het verkennen van de Duitse posities en zo mogelijk een ‘tong’ gevangen te nemen: militair jargon voor een vijandelijke soldaat die ondervraagd kon worden. Het was 17 november 1941 en al bitter koud.¹ Het volstrekt vernederde leger van de Sovjet-Unie voerde een wanhopige strijd om te ontsnappen aan volledige vernietiging door nazi-Duitsland. De laatste tanks die de stad nog in reserve had gehouden, waren een week eerder de Neva overgestoken. Poetins commandanten hadden bevel gekregen een doorbraak te forceren, dwars door de zwaar verdedigde posities van 54.000 Duitse infanteristen.²

Gehoorzamen aan het bevel was de enige mogelijkheid. Samen met een andere soldaat naderde Poetin een schuttersputje in een ingegraven frontlinie, doorsneden door loopgraven boordevol bomkraters, besmeurd met bloed. Opeens kwam een Duitser overeind – tot verrassing van alle drie. De tijd vroom heel even dicht en gedurende dat ene ogenblik gebeurde er helemaal niets. Toen reageerde de Duitser als eerste: hij trok de slagpin uit een handgranaat en wierp die naar beide Russen. De granaat landde aan de voeten van Poetin. Zijn kameraad was op slag dood en Poetins benen waren doorzeefd met granaatscherven. De Duitser wist te ontkomen en liet Poetin voor dood achter. ‘Het leven is eigenlijk zo iets simpels,’ zou een man tientallen jaren later opmerken tijdens het navertellen van dit verhaal, met kenmerkend fatalisme.³

Zo lag de gewonde Poetin, op dat moment dertig jaar oud, op een Russisch bruggenhoofd op de oostelijke oever van de Neva. De bevelhebbers van het Rode Leger hadden hun troepen de rivier over gestuurd in de hoop op die manier de belegering van Leningrad te doorbreken. Die belegering was twee maanden daarvoor begonnen met de Duitse inname van Sjlisselburg, een oud fort aan de monding van de Neva. De uitbraakpoging mislukte. De Duitse belegering van Leningrad zou 872 dagen duren en het leven kosten

aan een miljoen inwoners van de stad, door beschietingen en bombardementen, door honger en ziektes. ‘De Führer heeft besloten de stad Petersburg weg te vagen van de aardbodem’, zo luidde een geheim Duits legerbevel van 29 september. Overgave zou niet worden aanvaard. De stad zou vernietigd worden door bombardementen en artilleriebeschietingen, met de hongersnood als bondgenoot, ‘aangezien het voeden van de bevolking niet onze taak is, noch behoort te zijn’.⁴ Geen enkele moderne stad had ooit een dergelijke belegering te verduren gekregen.

‘Is dit jullie laatste nederlaag?’ telegrafeerde een woedende Stalin de dag na het begin van het beleg aan de verdedigers van de stad. ‘Wellicht hebben jullie al besloten Leningrad op te geven?’ Het telegram was ondertekend door de voltallige leiding van de Sovjet-Unie, met inbegrip van Vjatsjeslav Molotov, de man die samen met zijn naziambtgenoot Joachim von Ribbentrop in 1939 het beruchte niet-aanvalsverdrag had ondertekend dat nu was geschonden.⁵ De val van Sjiliselburg was gepaard gegaan met furieuze lucht-aanvallen op de stad zelf, waarbij onder andere het belangrijkste voedselmagazijn van de stad in rook was opgegaan. De Sovjetstrijdkrachten die de stad moesten verdedigen verkeerden in wanorde, zoals overal het geval was in de Sovjet-Unie. De nazi-inval, onder de codenaam ‘Operatie Barbarossa’, was van start gegaan op 22 juni 1941 en had de verdedigingslijnes van het Sovjet-leger vernietigd over de volle breedte van het vijftienhonderd kilometer lange front, dat van de Oostzee naar de Zwarte Zee liep. Zelfs Moskou dreigde te vallen.

Stalin heeft geen moment overwogen Leningrad op te geven. Hij stuurde de stafchef van het leger, generaal Georgi Zjoekov, naar de stad, met de opdracht om de verdedigingslijnes ervan te versterken, hetgeen deze deed met grote driestheid. Op bevel van Zjoekov zetten de Sovjetstrijdkrachten in de nacht van 19 september voor het eerst de aanval in om de omsingeling van Leningrad te doorbreken. Ze kwamen tot zeshonderd meter aan de overkant van de Neva, maar werden toen teruggeslagen door de overweldigende Duitse vuurkracht. In oktober waagde Zjoekov opnieuw een poging. Hij joeg de 86ste divisie naar voren, waartoe ook de eenheid van Poetin behoorde, het 330ste Geweer Regiment. Het bruggenhoofd dat ze op de oostelijke oever van de Neva wisten te slaan, kreeg de naam Nevski Pjatatsjok, vanwege de geringe omvang: het woord kan zowel een klein muntje van vijf kopeken betekenen als een klein lapje grond. Nergens was het front breder dan anderhalve kilometer, nergens dieper dan driekwart kilometer. Voor de soldaten die het noodlot trof daar te moeten vechten was het niet meer dan een dodelijke val, even wreed als zinloos.

Poetin was een ongeschoolde arbeider, een van de vier zonen van Spiridon Poetin, een man die voor de revolutie chef-kok was geweest in het be-

roemde Astoria Hotel in de stad. Hoewel Spiridon een medestander was van de bolsjewieken, was hij de keizerlijke hoofdstad toch ontvlucht tijdens burgeroorlog en de hongersnood die waren gevolgd op de Oktoberrevolutie. Hij had zich gevestigd in zijn geboortedorp Pominovo, in het golvende heuvel-land ten westen van Moskou en was later naar de stad zelf getrokken, waar hij de kok was geworden van Lenins weduwe Nadezjda Kroepkaja, in haar officiële sovjetdatsja in het Gorki-district aan de rand van Moskou.⁶ Na haar overlijden in 1939 was hij gaan werken in het buitenverblijf bij Moskou van het Comité van de Communistische Partij. Hij zou ooit voor Grigori Raspoetin hebben gekookt in het Astoria en diverse keren voor Stalin, wanneer die op bezoek was bij Lenins weduwe. Zo vestigde hij een familietraditie van dienstbaarheid aan de politieke elite. Zijn nabijheid aan de machthebbers leverde zijn zoons geen enkele bescherming op tegen de nazi's: de hele natie moest vechten om te overleven.

Vladimir Poetin was al een veteraan op het moment dat de nazi's in juni 1941 de Sovjet-Unie binnenvielen. In de jaren dertig had hij gediend op een onderzeeër in de Oostzeevloot. Daarna had hij zich gevestigd in het dorpje Petrodvorets, waar tsaar Peter de Grote zijn paleis aan de Finse Golf had gebouwd. In de chaotische dagen vlak na de nazi-invasie had Vladimir zich, zoals vele andere burgers, meteen aangemeld als vrijwilliger om het land te verdedigen. Aanvankelijk was hij ingedeeld bij een van de speciale sabotage-eenheden van het Volkscommissariaat voor Interne Zaken, de НКВД, de gevreesde afdeling van de geheime politie waaruit later de КГБ zou ontstaan. De НКВД richtte 2222 van dit soort detachementen op, die als taak hadden het de nazi's lastig te maken achter de snel verschuivende frontlinie.⁷ Een van de eerste speciale missies waar Poetin aan deelnam, liep uit op een rampzalige mislukking. Samen met nog 27 andere partizanen werd hij per parachute achter de richting Leningrad oprukkende Duitse eenheden gedropt, in de buurt van de stad Kingisepp. Die stad lag dicht bij de grens met Estland, dat een jaar tevoren was bezet door de Sovjet-Unie, tegelijk met Letland en Litouwen, als onderdeel van het beruchte vooroorlogse geheime pact met Hitler. Het verhaal gaat dat Poetins detachement inderdaad een wapendepot wist op te blazen, maar vervolgens al snel zonder munitie en rantsoenen kwam te zitten. Plaatselijke inwoners – Esten – voorzagen hen weliswaar van voedsel, maar verrieden hen vervolgens aan de Duitsers, want die werden in de Baltische landen aanvankelijk hartelijk verwelkomd als bevrijders van de Sovjetbezetting. Duitse troepen sloten de eenheid in en namen die onder vuur. Terwijl zijn medestrijders over een weg terug probeerden te rennen in de richting van de Sovjetlinies, maakte Poetin zich van hen los. Hij werd achtervolgd door Duitsers met honden en hield zich schuil in een moeras. Hij dook onder water en ademde door een rietje, tot de Duitse

patrouille verder was getrokken.⁸ Hoe hij precies wist terug te keren, is verdwenen in de mist van de geschiedenis, maar slechts hijzelf en drie anderen wisten deze missie te overleven. De NKVD ondervroeg hem na zijn geslaagde ontsnapping, maar hij wist elke verdenking van desertie of lafheid te vermijden en werd al snel teruggestuurd naar het front.⁹ Misschien liet Poetin zich uitsluitend leiden door moed, misschien door angst. Stalins Bevel nummer 270, uitgevaardigd op 16 augustus, dreigde soldaten die zich overgaven met standrechtelijke executie – en hun familieleden met arrestatie.

De levensomstandigheden in de stad Leningrad verslechterden in hoog tempo, ondanks de pogingen van de autoriteiten een zekere schijn van normaliteit op te houden. De scholen begonnen, zoals altijd, weer op 1 september, maar drie dagen later regenden de eerste Duitse granaten al neer op de stad.¹⁰ Nu de blokkade van de stad voltooid was en er voortdurend bommen en granaten neerkwamen, besloten de autoriteiten tot een strengere voedselrantsoenering. De rantsoenen zouden geleidelijk steeds krappere worden, wat zou leiden tot steeds heftiger wanhoop en uiteindelijk hongersnood. Terwijl Vladimir Poetin buiten Leningrad aan het vechten was, zaten zijn vrouw Maria en hun zoontje – nog een baby – klem in de stad. Vladimir en Maria, beide geboren in 1911, waren getekend door de turbulente geschiedenis van Rusland in de twintigste eeuw: Eerste Wereldoorlog, bolsjewistische revolutie, gevolgd door de burgeroorlog. Ze hadden elkaar ontmoet in Pominovo, waar zijn vader na de revolutie naartoe was getrokken. Getrouwd waren ze in 1928, op hun zeventiende. Als jong echtpaar waren ze teruggekeerd naar Leningrad en in 1932 hadden ze zich gevestigd bij haar familie in Petrodvorets. Nadat Poetin zijn dienstplicht had vervuld bij de Oostzeevloot, kregen ze een zoontje, Oleg, dat op jonge leeftijd was overleden. Een jaar voor de oorlog hadden ze een tweede zoon gekregen, Viktor.

Maria en Viktor ontsnapten ternauwernood aan de Duitse bezetting. Zij had aanvankelijk koppig geweigerd Petrodvorets te verlaten, maar bij het naderen van de Duitsers had broer Ivan Sjelomov zijn zus gedwongen tot evacuatie. Hij diende als luitenant-ter-zee der tweede klasse op het hoofdkwartier van de Oostzeevloot en beschikte dus over enig militair gezag en genoot daarbij nog een aantal privileges, voor zover daar in een belegerde stad nog sprake van was.¹¹ Luitenant Sjelomov haalde ze weg ‘onder bommen en beschietingen’, en bracht ze onder in een stad die een even gruwelijk lot te verduren zou krijgen als een mogelijke Duitse bezetting.¹² Met het invallen van de winter werden de levensomstandigheden steeds moeilijker en de kou bleek dat jaar bovendien feller dan gebruikelijk. Maria en Viktor betrokken een van de tientallen opvangcentra die de autoriteiten hadden ingericht voor de vluchtelingen die maar bleven toestromen vanuit de bezette omge-

ving van de stad. Haar broer gaf haar een deel van zijn eigen rantsoenen, maar desondanks verslechterde de gezondheidstoestand van Maria. Op een zekere dag viel ze flauw – wanneer precies is niet bekend. Voorbijgangers legden haar maar vast bij een stapel lijken op straat die nog opgehaald moesten worden: net als haar echtgenoot werd ze voor dood achtergelaten. In dit lijkenhuis in de open lucht wist haar gekreun op een of andere manier de aandacht te trekken, zodat ze alsnog werd ontdekt.¹³ Dat haar echtgenoot het zou overleven, leek al even onwaarschijnlijk. Urenlang lag hij gewond in de omgeving van de Neva, voor hij door andere Sovjeteenheden werd gevonden. Die droegen hem naar het bolwerk van zijn eigen eenheid op de rivieroever. Hij had kunnen sterven, als een van de 300.000 soldaten die om het leven kwamen in die beruchte Nevski Pjatsjok. Een oude buurman trof hem aan op een hoop stro in een primitief veldhospitaal. Hij slingerde Poetin over zijn schouder en droeg hem over de dichtgevroren rivier naar een ziekenhuis op de andere oever.

Het oplopen van die verwonding lijkt met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid zijn leven te hebben gered. Poetins eenheid, het 330ste Geweer Regiment, vocht de gehele winter van 1941-1942 op de Nevski Pjatsjok. Die veldslag was een voorafschaduwning, qua omvang en qua bloederigheid, van de gruwelijke belegering van Stalingrad die het jaar daarop zou plaatsvinden en die een ‘monsterlijke gehaktmolen’ werd genoemd.¹⁴ De Sovjetstrijdkrachten werden onophoudelijk bestookt door de Duitse artillerie en de eens zo weelderig beboste rivieroever veranderde in een omgewoeld levenloos landschap waar jarenlang niets meer wilde groeien. Elke dag staken honderden nieuwe rekruten de inmiddels dichtgevroren rivier over, om de plaatsen in te nemen van de verbijsterend grote aantallen gesneuvelden en de gewonden. Dat ging zo door tot het voorjaar van 1942, toen het bruggenhoofd het begaf en de Duitsers het op 27 april wisten te heroveren. Het 330ste Geweer Regiment was volledig vernietigd, op één majoor na van de commandostaf, Aleksandr Sokolov, die zichzelf ondanks ernstige verwondingen al zwemmend in veiligheid had weten te brengen op de andere oever.¹⁵ Het was een van de dodelijkste afzonderlijke veldslagen van de hele oorlog, een waanzinnige actie van het Sovjetopperbevel, dat op deze manier het leven van tienduizenden soldaten verspilde en de belegering eerder verlengde dan bekortte.¹⁶

Poetin verbleef maandenlang in een militair ziekenhuis: tijdens zijn herstel was de stad om hem heen aan het sterven. Op het moment dat de laatste weg naar de buitenwereld was afgesneden, zaten drie miljoen burgers en militairen opgesloten in de stad. Maria had geweigerd zich te laten evacueren toen dat nog mogelijk was en wist uiteindelijk haar echtgenoot te traceren in

het ziekenhuis. Tegen de voorschriften in deelde hij zijn ziekenhuisrantsoenen met haar, door voedsel verborgen te houden voor de verpleegsters, tot een arts erachter kwam en de dagelijkse bezoeken van Maria een tijd lang verbod.¹⁷ Het aanvankelijke weerstandsvermogen van de stad liep uit op verwoesting, hongersnood en erger. Essentiële vormen van dienstverlening gingen al even hard achteruit als de voedselrantsoenen. Stapels lijken werden niet meer opgehaald en bleven gewoon op straat liggen. In januari en februari 1942 stierven meer dan honderdduizend mensen per maand.¹⁸ De enige verbinding met onbezet gebied was de zogenaamde ‘Weg van het leven’, een stelsel van riskante routes over het bevroren Ladogameer, dat de druk op de stad nauwelijks wist te verlichten. Het beleg duurde voort tot januari 1943, toen het Sovjetleger de omsingeling eindelijk wist te doorbreken, met een uitbraak naar het oosten. Het zou nog een vol jaar duren voor de stad volledig bevrijd was uit handen van de nazi’s en de even onweerstaanbare als meedogenloze opmars van de Sovjetlegers richting Berlijn kon beginnen.

Vladimir en Maria wisten het beleg te overleven, al zou hij de rest van zijn leven veroordeeld blijven tot pijnlijk gestrompel. In april 1942 werd hij na zijn ontslag uit het ziekenhuis te werk gesteld in een wapenfabriek die in de belegerde stad artilleriegranaten en antitankmijnen bleef produceren.¹⁹ Hun zoontje Viktor overleefde het niet: hij overleed in de zomer van 1942 aan difterie en werd begraven in een massagraf op het Piskarovskojekerkhof, samen met nog 470.000 andere burgers en militairen. Vladimir en Maria wisten geen van beiden waar hun zoon precies begraven lag en deden er kennelijk ook niet veel moeite voor om dat te weten te komen. Ook later hebben ze daar nooit uitgebreid met elkaar over gesproken.²⁰ Op het persoonlijke vlak eiste de oorlog van hen een verwoestende tol. Maria’s moeder, Elizabeta Sjelomova, overleed in oktober 1941 aan de frontlinies ten westen van Moskou, al is niet bekend of ze door een Duitse of een Russische granaat is getroffen. Haar broer Ivan overleefde de oorlog wel, maar haar andere broer Pjotr werd veroordeeld door een militair tribunaal aan het front tijdens de eerste dagen van de oorlog, hoogstwaarschijnlijk vanwege een of andere vorm van plichtsverzuim. Zijn uiteindelijke lot bleef onbekend en kwam in elk geval nooit ter sprake. Ook twee broers van Vladimir kwamen om in de oorlog: Michail in juli 1942, eveneens onder onopgehelderde omstandigheden, Aleksej in februari 1943 aan het Voronezjfront.²¹

Dit waren de verhalen van de Grote Vaderlandse Oorlog – verhalen van heroïek en van lijden – die hun derde zoon te horen zou krijgen terwijl hij opgroeide. Die verhalen zouden zijn hele leven een onuitwisbare indruk op hem achterlaten. Uit ‘enige brokstukken, enige fragmenten’, van gesprekken

die hij had weten op te vangen aan de keukentafel in de propvolle, door diverse families gedeelde flat in het nog steeds verwoeste naoorlogse Leningrad, schiep die derde zoon zijn eigen familiegeschiedenis. Zijn versie van het verhaal was vertekend door de inwerking van tijd en geheugen en stemde op sommige punten mogelijk niet overeen met de werkelijkheid. In elk geval was het verhaal onvolledig. De Poetins waren eenvoudige mensen en het is onwaarschijnlijk dat ze op de hoogte waren van de meer duistere kanten van de oorlog, zoals het decimeren van het leger door Stalins paranoïde zuiveringen tijdens de Grote Terreur, de medeplichtigheid bij Hitlers plannen om Europa te veroveren, de opdeling van Polen in 1939, de gewelddadige annexatie van de Baltische staten, de chaotische verdediging na de nazi-invasie, de misdadige overheids corruptie die bijdroeg aan de hongersnood in Leningrad, de gruwelijke vergeldingsacties van het Sovjetleger tijdens de opmars naar Berlijn. Zelfs na de dood van Stalin in 1953 bleef het gevaarlijk zich luider dan op fluisterton in negatieve zin uit te laten over de staat. De overwinning – en het kleine aandeel van Poetin daarin – bleef een onuitputtelijke bron van trots. Hoe had het ook anders kunnen zijn? Niemand dacht ooit aan de fouten die begaan waren, zou het jongetje later zeggen: iedereen dacht uitsluitend aan het winnen van de oorlog.

Die derde zoon, Vladimir Vladimirovitsj Poetin, werd geboren op 7 oktober 1952 in een stad die nog steeds de littekens droeg van het beleg, een stad die nog steeds te lijden had onder ontberingen en nog steeds in de greep verkeerde van de angst.²² Zelfs in zijn overwinningroes was Stalins grootheidswaan al snel weer omgeslagen in achtervolgingswaan en vergeldingsdrang. Zowel de militaire als de civiele elite van de stad tijdens de oorlogsjaren bezweek aan het einde van de jaren veertig onder een zuiveringsactie die bekend kwam te staan als de ‘Affaire Leningrad’. Tientallen partijbonzen en hun familieleden werden gearresteerd, opgesloten, verbannen of doodgeschoten.²³ Loyale staatsburgers volhardden in stilzwijgen, uit angst of vanwege hun medeplichtigheid bij de misdaden die begaan werden, en dat gold zelfs voor de nakomelingen van een man die ooit genoeg vertrouwen had genomen om enkele keren voor Stalin te mogen koken. Weinig mensen die Stalins pad hadden gekruist, hoezeer ook terloops, ‘kwamen er ongeschonden vanaf’, zou Vladimir Vladimirovitsj Poetin zich later weten te herinneren, ‘maar mijn grootvader was een van hen’.²⁴ Niet dat daar ooit veel over gesproken was. ‘Mijn grootvader liet niet veel los over zijn vroegere leven. Mijn ouders spraken ook al niet vaak over het verleden. De mensen deden dat doorgaans niet, destijds.’ Vladimirs vader was zwijgzaam en streng, angst-aanjagend zelfs voor mensen die hem goed kenden.²⁵ De oorlogservaringen van zijn vader – de mankheid die hij altijd met zich meesleepte, en die altijd

leek te verergeren als het koud werd – hebben op de zoon onmiskenbaar een grote indruk gemaakt. Na de oorlog bleef Vladimir senior gewoon werken in de Jegorovfabriek aan de Moskovski Prospekt, waar de personenrijtuigen voor de spoorlijnen en metro's van het hele land werden gebouwd. Als lid van de Communistische Partij werd hij de partijvertegenwoordiger van de fabriek, een arbeidersapparatsjik die waakte over strengheid, loyaliteit, discipline en – bovenal – behoedzaamheid.

Die baan gaf hem het recht op één kamer van iets minder dan zeventien vierkante meter in een vervallen communaal appartement op de vijfde verdieping van wat ooit een elegant negentiende-eeuws appartementengebouw op Baskovlaan 12 was geweest, niet ver van de centrale avenue van Leningrad, de Nevski Prospekt, en het Gribojedovkanaal. De Poetins betrokken het appartement in 1944 en moesten de beperkte ruimte na de oorlog delen met nog twee andere gezinnen. Ze zouden er meer dan twintig jaar blijven wonen. Het appartement had geen warm water en geen bad. Een raamloze hal deed dienst als gemeenschappelijke keuken, met één enkel gaspitje tegenover een gootsteen. Het toilet bevond zich in een soort gangkast die tegen een trap geklemd zat. De verwarming bestond uit een houtkachel, van het type dat in gebruik was tijdens het beleg.

Maria had net als haar echtgenoot niet bijzonder veel onderwijs genoten. Tien dagen voor haar eenenveertigste verjaardag werd Vladimir geboren. Na zo veel lijden en verlies behandelde ze haar zoon als het wonder dat hij leek te zijn.²⁶ Ze beulde zichzelf af in een veelheid van baantjes, ze deed schoonmaakwerk in grote gebouwen, spoelde reageerbuizen om in een laboratorium en bracht brood rond, stuk voor stuk baantjes die haar meer tijd lieten om zich om haar zoon te bekommeren. Een ouder echtpaar had een van de andere kamers in het appartement betrokken, de derde kamer werd bewoond door een praktiserend joods gezin, met een volwassen dochter, Hava. De jonge Vladimir was dus het enige kind in de gemeenschappelijke woning en zou liefdevolle herinneringen bewaren aan het oudere echtpaar, met wie hij evenveel tijd doorbracht als met zijn ouders. Ze werden zijn surrogaatgrootouders en de vrouw noemde hij Baba Anja. Net als zijn moeder was ze diepgelovig. De Russisch-orthodoxe Kerk werd door het Sovjetbewind onderdrukt, maar mocht tijdens de oorlog ongestoord functioneren, om de natie zo krachtig mogelijk samen te binden. Zodra de kanonnen zwegen, werd de kerk echter weer streng onderdrukt. Toen hij zeven weken oud was, zo vertelde Vladimir later, op 21 november, wandelden Baba Anja en Maria met hem door de winterse kou naar de Transfiguratiekathedraal – een afstand van drie bouwblokken. In dat geelgekleurde monument uit de achttiende eeuw, net als veel andere kerken in de stad opgetrokken in neoklassieke stijl, lieten ze het jongetje in het geheim dopen.²⁷

Het is niet duidelijk of de moeder het dopen van haar zoon geheim hield uit vrees voor haar strenge en rechtlijnige echtgenoot of uit vrees voor officiële repercussies. Haar zoon suggereerde later dat die doop wel eens minder geheim kon zijn gebleven dan ze had gehoopt. In de Sovjet-Unie was het namelijk altijd heel moeilijk om iets verborgen te houden. Af en toe nam ze de jongen mee naar een kerkdienst, maar in het appartement, met zijn volstreekte gebrek aan ruimte voor enig privéleven, was nooit een icoon of enig ander uiterlijk teken van geloof te vinden.²⁸ Ze heeft haar geloofsovertuiging kennelijk ook niet met haar kind besproken, zeker niet in enig detail. Pas veertig jaar later zou Maria hem zijn doopkruisje geven, met het verzoek het te laten zegenen in de Heilig Grafkerk in Jeruzalem – dat was bij zijn eerste bezoek aan Israël. Toch hing het geloof tijdens zijn jeugd altijd ergens op de achtergrond, net als de toewijding van zijn vader aan de geseclariseerde orthodoxie van het communisme. Als jongen liet hij weinig voorkeur blijken voor het een of het ander, al zouden sommige mensen die hem goed kennen jaren later beweren dat hij aan de betrekkingen met zijn joodse burens een ongebruikelijk verregeande tolerantie had ontleend en een afkeer jegens het antisemitisme dat de Russische cultuur zo lang geteisterd heeft.²⁹

Het appartementengebouw aan de Baskovlaan was Poetins jeugdige universum. De vergulde symbolen van tsaristisch Rusland – de Hermitage, de Admiraliteit, de Petrus- en Pauluskathedraal – lagen ook in de buurt, maar werden toch nooit meer dan verafgelegen monumenten in het stadslandschap. Poetin was een telg van het proletariaat, niet van de Sovjetintelligentsia of de politieke elite: hij zou zich pas later, achteraf, bewust worden van alles wat hij in zijn jeugd had moeten missen. Het trappenhuis naar de vijfde verdieping zat vol gaten, het was smerig, slecht verlicht en het stonk er naar zweet en gekookte kool. Het hele gebouw wemelde van de ratten, die hij en zijn vriendjes opjoegen met stokken. Dat gold als een leuk spelletje, tot hij op een keer een rat had klem gedreven in een hoek van een gang. ‘Opeens draaide het beest om en wierp zich op mij,’ zo wist hij zich te herinneren. ‘Ik was verrast en bang. Nu joeg de rat mij op.’³⁰ Hij was altijd een tener jongetje. Een van zijn vroegste herinneringen aan een moment dat hij zich uit de beschutte omgeving van zijn kindertijd waagde, vond plaats tijdens de 1 mei-viering van 1959, mogelijk 1960. Hij reageerde verschrikt op het gedrang op de ‘grote hoek’ van de Majakovskajastraat. Een paar jaar later stapte hij met zijn vriendjes op een forensentrein naar een onbekend stadsdeel, op zoek naar avontuur. Het was koud en ze hadden niets te eten. Hoewel ze een vuur hadden gestookt om warm te blijven, keerden ze toch terneergeslagen terug naar huis, waarop Poetin senior hem afranselde met een riem.

Het appartementengebouw omsloot een binnenplaats die samen met de binnenplaats van een naburig gebouw een boomloze, verwaarloosde ruimte

vormde, weinig aangener dan de bodem van een luchtkoker. Die binnenplaats zoog dronkenlappen en criminelen aan, die daar zaten te roken en te drinken en de tijd aan het doden waren. Volgens zijn eigen verklaringen en die van zijn vrienden maakte het leven op die binnenplaats – en later op school – hem hard en stoer, altijd paraat om te reageren op beledigingen en bedreigingen. Gezien zijn geringe lengte ligt het echter meer voor de hand om aan te nemen dat hij daar gepest werd. Zijn ouders waren dol op hem en zonder toestemming van hen mocht hij die binnenplaats niet verlaten. Zijn ouders lieten hem opgroeien in een overbeschermd omgeving, ook al bleek naar de buitenwereld niets van een overdreven liefdevolle omarming: zij hadden op wonderbaarlijke wijze weten te overleven en wilden er zeker van zijn dat hun zoon het ook zou weten te redden. ‘Gekust werd er niet’, herinnerde Vera Goerevitsj zich, een onderwijzeres die op vertrouwde voet was komen te staan met het gezin. ‘In hun huis was er niets van dat suikerzoete gedoe.’³¹

Op 1 september 1960 ging Vladimir voor het eerst naar School Nr. 193, gelegen op korte afstand in de straat waar hij woonde. Hij was bijna acht jaar oud. Maria had hem nooit naar de kleuterschool gestuurd, mogelijk uit overdreven behoedzaamheid. Daardoor miste hij de sociale vaardigheden die hij mogelijk had kunnen ontwikkelen als hij was opgegroeid met meer kinderen in zijn omgeving.

Op die eerste schooldag had hij geen bloemen meegebracht voor zijn onderwijzeres, zoals het gebruik is, maar een kamerplant.³² De school liet hem onverschillig, hij gedroeg zich prikkelbaar en impulsief, misschien enigszins verwend. Vera Goerevitsj noemde hem een draaitol, omdat hij steeds de klas in liep en dan om zijn as begon te tolleren. Zowel binnen als buiten de klas bleek hij een enorme stoorzender.³³ Hij was geneigd rond te hangen met jongens die in de ogen van zijn onderwijzeres een slechte invloed op hem hadden, met name met de twee oudere broers Kovsjov. Hij werd op school betrappt op het dragen van een mes en werd ooit berispt wegens crimineel gedrag door een wijkcomité van de partij, dat dreigde hem naar een weeshuis te sturen.³⁴ Vanwege dit soort gedrag kon hij voorlopig geen lid worden van de Pioniers, de jongerenorganisatie van de Communistische Partij. Het lidmaatschap daarvan gold als een soort rite de passage. Toen hij in de derde klas zat, was hij een van de weinigen van de 45 klasgenoten die nog niet waren toegetreden. Als partijvertegenwoordiger bij een fabriek moet zijn vader hoogst ongelukkig zijn geweest met een zo in het oog lopende mislukking. Vladimir zelf omschreef die mislukking later als een vorm van rebellie tegen zijn vader en het hele systeem om hem heen. ‘Ik was een herrieschopper, geen Pionier,’ zo verklaarde hij.³⁵ Vera Goerevitsj, die hem in de vierde klas

leerde kennen, beklaagde zich later bij de vader over het feit dat zo'n intelligente jongen zo ongedisciplineerd en onverschillig was.

'Hij werkt niet naar zijn volledige capaciteiten,' zo verklaarde ze tegen hem in het appartement aan de Baskovlaan, dat zij overigens gruwelijk noemde, 'zo koud, gewoon afschuwelijk'.

'Tja, wat kan ik daaraan doen?' vroeg Vladimir Spiridonovitsj. 'Hem afmaken of zo?'³⁶

Desondanks beloofden Vladimir en Maria aan onderwijzeres Goerevitsj dat ze de jongen voortaan wat meer onder de duim zouden houden. Zijn vader zette hem onder druk om te gaan boksen, hoewel het tengere jongetje dat al snel weer opgaf, toen een stevige stoot hem naar eigen zeggen de neus brak. Kennelijk tegen de wens van zijn ouders richtte hij zich vervolgens op andere vechtsporten, met name sambo, een typische Sovjetmengeling van judo en worstelen die meer paste bij zijn tengere gestalte en zijn 'vechtlustige aard'.³⁷ Een van zijn trainers zou een beslissende invloed op zijn verdere leven gaan uitoefenen. Anatoli Rachlin was werkzaam bij de Trud Club ('Arbeidersclub'), niet ver van de Baskovlaan, waar Poetin in 1965 lid van werd – hij zat inmiddels in de vijfde klas. Rachlin moest de ouders van Vladimir verzekeren 'dat we de kinderen geen verkeerde dingen leren'.³⁸ De discipline en de strengheid van sambo, later judo, boeiden de jongen meer dan alles wat hij ooit had meegemaakt. Het beoefenen van deze vechtsporten betekende een doorslaggevende verandering in zijn leven, want nu hoefde hij niet langer het onderspit te delven tegen grotere en sterkere jongens. 'Het was een middel om mij in het roedel te laten gelden,' zo mocht hij graag zeggen.³⁹ De sport bezorgde hem ook een nieuwe vriendenkring, met name de broers Arkadi en Boris Rotenberg, die hun hele leven verknocht aan hem zouden blijven. De vechtsporten verschaften hem een orthodoxe leer die hij niet had kunnen vinden in godsdienst of politiek. Vechtsport was naar zijn overtuiging meer dan een sport: het was een filosofie. 'De sport heeft me van straat gesleurd,' zo wist hij zich te herinneren. 'Om eerlijk te zijn was die binnenplaats ook niet echt een goede omgeving voor een kind.'⁴⁰

Wellicht overdrijft hij hier enigszins de aard van de verandering die hij doormaakte. Zijn beweringen dat hij een soort straatjungle had overleefd, klinken eerder als stoerdoenerij. Mogelijk hadden de smerigheid van die binnenplaats en de afgezakte types die daar rondgingen aanvankelijk een zekere fascinatie op hem uitgeoefend, maar ze vervulden hem ook met een afkeer van drankmisbruik en roken, van verwaarlozing en wanorde. Hoe dan ook, zodra hij zijn passie voor vechtsporten had ontdekt, toonde hij een stalen vastberadenheid om te slagen. Aangezien het behalen van behoorlijke schoolresultaten een voorwaarde was om lid te mogen worden van Trud, spande hij zich op school meer in: in de zesde klas behaalde hij betere cijfers.

Vera Goerevitsj en zijn klasgenoten besloten hem bij de Pioniers te halen. Ze deden uiteindelijk een beroep op de schoolvertegenwoordiger van de partij om een uitzondering te maken voor zijn in het verleden begane fouten. Zijn toelatingsceremonie hielden ze in Oelanovka, een landelijk gelegen dorp dat vroeger bekendstond als Sablino en waar de zus van Lenin ooit gewoond had.⁴¹ Binnen enkele weken werd Poetin al de leider van de Pioniersafdeling van zijn school, zijn eerste leiderschapspositie. In de achtste klas werd hij als een van de eersten gekozen om toe te treden tot de Komsomol, de jeugdorganisatie van de Communistische Partij. Dat bleek een noodzakelijk opstapje tot zijn levenslange roeping, die hij al snel zou ontdekken.

De twintigste verjaardag van de overwinning op de nazi's ging in 1965 gepaard met een nieuwe golf van officiële nostalgie en feestelijkheden. Een van de meest populaire romans van dat decennium was een spionageverhaal, *Het schild en het zwaard*. Het verscheen eerst als feuilleton in *Znamja* ('Banner'), de krant van de schrijversbond. De auteur, Vadim Kozjevnikov, was oorlogscorrespondent van de *Pravda* geweest en die ervaringen verleenden het verhaal een realistisch karakter, ook al hield de auteur zich plichtsgetroouw aan de conventies van de Sovjetpropaganda op romangebied. (Als voorzitter van de schrijversbond was Kozjevnikov op dat moment ook betrokken bij het opleggen van een verschijningsverbod aan een veel realistisch oorlogsrelaas, de roman *Leven en lot* van Vasili Grossman.) De held van de spionageroman was majoor Aleksandr Belov, een geheim agent van de Sovjet-Unie die zich vlak voor het begin van de Grote Vaderlandse Oorlog in nazi-Duitsland uitgaf voor Duitser. Onder de schuilnaam Johann Weiss maakt hij eerst carrière in de Abwehr, de militaire inlichtingendienst van de nazi's, later ook in de ss (Schutzstaffel). Weiss is moedig in de strijd, stoïcijns en ongenaakbaar, zelfs wanneer hij gemarteld wordt. Hij walgt van de nazi's aan wie hij ogenschijnlijk dienstbaar moet zijn, hij walgt ook van de nazi die hij zelf moet spelen, maar om de Duitse oorlogsinspanning te kunnen saboteren is hij verplicht al deze walgelijke ervaringen te ondergaan. 'Nooit had hij vermoed dat het moeilijkste en meest kwellende onderdeel van de missie die hij moest uitvoeren zou bestaan uit het opsplitsen van zijn bewuste zelf. Aanvankelijk had het hem zelfs aangelokt, dat spel om in de huid van iemand anders te kruipen en zich in diens gedachten te verplaatsen, en was hij juist heel opgelucht geweest wanneer dat alles samenviel met wat andere mensen verwachtten van het personage dat hij had geschapen.'⁴²

Het was beslist geen Tolstoj. Voor een opgroeiende knaap die gemakkelijk te beïnvloeden viel, was het zelfs iets veel beters. Drie jaar na verschijning werd van het boek een meer dan vijf uur durende film gemaakt, waar de auteur zelf het scenario voor schreef. Het was in 1968 in Rusland de populairste